

О. А. Бундак,
кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з науково-методичної роботи
Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна»

Життя для суспільства Софії Русової: факти біографії

Здійснено спробу показу маловідомих сторін особистого життя першої в Україні жінки педагога-теоретика, письменниці, перекладача й активного громадського діяча – Софії Федорівни Русової-Ліндфорс.

Ключові слова: громадський діяч, дошкільне виховання, педагог, політична думка, суспільні ідеї, жертвність, боротьба, музика, освіта.

Bundak O. A. Sofia Rusova's Life for the Society: Facts of Biography.

The article attempts to show the little-known aspects of the personal life of the first woman of the theoretical pedagogue, writer, translator and active public figure in Ukraine – Sofia Fedorivna Rusova-Lindfors.

Key words: publicman, preschool education, teacher, political idea, public ideas, obligatoriness, fight, music, education.

Постановка наукової проблеми та її значення. Кожна людина сама формує, визначає цінність своєї особистості, її велич або ницість залежить від неї особисто, від її волі та вчинків. Людині призначено шукати правду життя, але лише особистість в історії здатна до усвідомлення істини. Насправді, на прикладі відомих людей ми не раз переконаємося, що істина – це те, що створює світ, а не те, що створює хаос; це мова, яка виокремлює (виділяє) лише основне зі всього несуттєвого; це вчинки, який морально збагачує суспільство. Історія однаково сприймає і добросовісних, і недобросовісних людей, або тих, у кого совість нечиста, проте їх принципова різниця – в різній (неоднаковій) оцінці їх історією. Надзвичайно важливим є те, наскільки об'єктивна ця оцінка, об'єктивне обґрунтування і героїзму, і трагізму особистості в історії.

Серед плеяди визначних особистостей, які відіграли вагомий роль у суспільно-політичному та культурному житті Російської імперії в цілому та в Україні зокрема наприкінці XIX – на початку XX століть, є Софія Федорівна Русова-Ліндфорс – громадський діяч, письменниця, літературознавець, перекладач, засновниця першого українського дитячого садка в м. Києві, та в той же час – дочка, дружина, матір, просто жінка.

Аналіз досліджень із проблеми. Нині існують численні наукові розвідки, що розповідають про С. Русову як літературознавця, письменницю, перекладача, організатора дошкільних закладів, свідому українку, піонера жіночого руху [1–9]. Нині її ім'я звучить поряд з іменами науковців, видатних педагогів, громадських діячів України другої половини XIX – початку XX століть. Її представлено в календарі «Жіночі постаті в українській науці» серед інших

12 визначних українок. Проте особисте життя цієї людини – як подруги, матері, жінки, бабусі – перебуває на початковій стадії дослідження.

Формулювання мети та завдань статті.

Предметом нашої наукової розвідки є спроба висвітлення особистого життя Софії Федорівни Русової-Ліндфорс, її активної громадської позиції та суспільно-політичної діяльності.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі вже не викликає здивування участь жінки в суспільно-політичному житті: обрання «першою жінкою в державі», безпосередня участь у військових подіях, вирішенні складних міжнародних питань, організації різноманітних фондів тощо.

Але сто – сто двадцять років тому становище було іншим. «...Мимоволі виникло питання, – пише С. Русова у щоденнику, – чи має мати, дружина право захоплюватися політичною діяльністю, коли вона неминуче мала привести до руїни родинного життя. І взагалі моє усе життя постійно калічилося суперечкою між цими двома обов'язками: родина, діти, чоловік – всіх їх я так кохала, а з другого боку – громада, рідний край. Нікому з жінок не бажано такого роздвоєння, бо з цього виходить і погана праця, і страшенна драма в серці» [10, 84].

Народившись в інтелігентній французько-шведській родині, Софія виховувалася в кращих традиціях просвітництва XVIII століття, «в тісному родинному оточенні під міцним впливом батька, якого я боготворила, в тій провінційній атмосфері, яку мав Київ кінця 60-х років» [10, 32]. Взаємодітримка, повага та злагода – ось риси, які характеризували дитяче життя Софії. «...Всередині в домі той комфорт старовинних аристократичних осель, де не було нічого зайвого, але все було влаштовано гарно, затишно» [10, 38].

Проте раптова смерть від туберкульозу матері Анни Жерве залишила непоправний слід на все життя для їхньої родини. Спогади про матір були дуже туманними, але, як пригадує С. Русова, це була велика трагедія не стільки для дітей, як для їхнього батька – «він мало не збожеволів від горя ... Йому все байдуже, нема тої, для кого він господарював, улаштовував це родинне огнище...» [10, 20].

Оскільки Софії було лише чотири роки, вся турбота про батька і неї лягла на плечі старшої сестри Марії, якій на той час виповнилося лише 16 років. «Вона така молода, але після смерті матері вона господиня, на дитячі плечі впало все хатнє господарство, насіла тяжка турбота за малу сестру».

Коли Софії було п'ять літ, сім'я переїжджає до Москви, згодом, через два роки – у Європу. Дбаючи про подальше виховання та розвиток дівчинки, батько наймає французьку-гувернантку. Проте нова вихователька, очевидно, не дуже імпонувала їй, бо пізніше напише у щоденнику: «Виховувала мене не вона, а моя сестра і татко, але їх я не боялась, а любила усім серцем. Вони ніколи мене не карали...» [10, 23].

Найкращим другом усі дитячі, та й подальші роки для Софії Ліндфорс була Марія. Молода, зовсім самотня сестра була порадицею і довіреною особою. Саме завдяки їй Софія, ще не маючи 10 років, добре розуміла романтичні почуття, кохання, сум старшої сестри. Адже Маріїне життя було більш монотонне й одноманітне, ніж веселе та безтурботне, яким жили представниці її віку.

Особисте життя цієї «змалку дорослої» дівчини було весь час наповнене турботою про інших: батька, сестру, дітей старшого брата, рядом інших справ, які не залишали місця для особистого життя. Надзвичайна відданість, працелюбність, стриманість, лагідність та душевна доброта – ось ті риси, які характеризували Марію Ліндфорс. Будучи все життя надійною підмогою та підтримкою для молодшої сестри, Марія завжди була поруч, і в радості, і в смутку.

Після смерті батька, у січні 1871 року, вона перебрала на себе всі турботи про їхнє майбутнє. «...Треба було починати якесь нове життя, знайти йому завдання, чимось наповнити ту порожнечу, що повстала наслідком нашої великої втрати» [10, 35]. Сестра не мала ні освіти, ні жодних дипломів, адже навчалася вдома. І саме тоді вперше прийшла ідея створення дитячого садка, юридичні формальності організації якого, з огляду на освіту і дипломи, лягли на плечі Софії. Проте до останніх днів свого життя Марія завжди була старшою сестрою, порадицею, другом і найближчою людиною. У вересні 1876 року внаслідок хвороби вона померла, «ні уважний

догляд, ні лікарі, ні наша любов нічого вже не могли зробити» [10, 58].

Ще одним виразним фактом раннього дитинства, який не відіграв ніякої ролі в подальшому житті, були заручини малолітньої Софії з Дмитром Лизогубом. Як пізніше запише вона у щоденнику: «Мені було років 4, як мене, ще за життя моєї матері, заручили з Дмитром Лизогубом, але ні в дитинстві, ні дорослими, хоч ми належали до тої самої політичної партії, ми з ним не зустрічались, і я познайомилася з ним тільки за рік перед скаранням його на смерть в Одесі за терористичну діяльність» [10, 24].

У 10 літ, не без втручання сестри, Софія вступила до III класу Фундуклеївської гімназії в Києві, куди переїхала сім'я. Незважаючи на надзвичайну хворобливість, дівчинка прекрасно навчалася.

Підлітком вона була надзвичайною романтичною особою, любила віддаватись якимось неясним мріям і оманам – про героя, незвичного в поведженні, небуденного вигляду. Саме в цей період Софія вперше закохується: об'єктом її захоплення став оперний співак – баритон Фабрикаторі, якому дівчина кидала з ложі в театрі квіти та ловила кожний його рух, кожну його ноту. І була на сьомому небі від щастя, коли він випадково оглядався на ту ложу, де сиділа дівчинка.

Другим захопленням Софії був ад'ютант генерал-губернатора Безока – Крупенський. Його також вона вперше побачила в театрі, де він сидів у ряді саме під їх ложею. «Боже, як я ним захоплювалась, тільки дивлячись на нього, не бажаючи навіть познайомитися з ним!.. Побачивши його одного разу в ложі київської красуні Алферєвої, я проплакала цілу ніч» [10, 28].

А доросле почуття любові й відданості на все життя прийшло зовсім незвично. Познайомились вони в Києві під час чергових «чайв» – зібрань прогресивно налаштованих представників нашої інтелігенції, які читали різні літературні твори, готували українські вистави, співали українські пісні та обговорювали назрілі питання. Пізніше в історії розвитку вітчизняної історичної й політичної думки їх названо старогромадівцями. «Саша Ангел» – саме так називали Олександра Олександровича Русова за його веселість і співи – не з першого погляду припав до душі молодій Софії. «Наше кохання почалося не відразу. Наскільки сестра моя відразу оцінила його високоінтелігентну особу і ставилась до нього дуже добре, настільки я довший час лише глузувала з нього, з усього його назверхнього вигляду, але непомітно для себе самої почала піддаватись його впливові, демократизувалась якось не ззовні, а зсередини. Але справжнє приятелювання між нами розпочалося на ґрунті того, що ми обоє так дуже любили – на ґрунті музики» [10, 50].

Поступово взаємини між молодими людьми стали ширими та глибокими. Проте Софія була ще неповнолітньою (їй було повних 20 літ), і старший брат не дав свого опікунського дозволу на шлюб до виповнення дівчині 21 року. Проте це не зупинило стосунків молодих людей. Наївність, повага, відданість, любов, романтизм – ось ті почуття, які охоплювали душу молодій Софії в такий прекрасний період її життя. Вихована в «прозора-чистій атмосфері ... дівочого життя, мені, яка думала, що можу завагітніти від першого поцілунку мого нареченого, це життя в одній кімнаті стояло переді мною, наче якийсь кошмар» [10, 51].

Дочекавшись повноліття Софії у 1874 році, вони одружилися. Єдиним весільним подарунком, як пригадує С. Русова, було те, що «Лисенко заграв мені свій чудовий твір – рапсодію на пісню „Золоті ключі“, які й присвятив мені» [10, 53].

Сімейне життя молодого подружжя було сповнене всього: і радості, й любові, і щастя, і негараздів, і розлук... Але одержимість громадським життям, бажанням якнайбільшої корисності для свого українського народу, для української державності, почуття патріотизму і відданості – ось що було основним стрижнем, що рухав життям сім'ї Русових увесь час.

Перебуваючи за кордоном, потерпаючи від політичних переслідувань у царській Росії, неодноразово відсидівши в тюрмах, Софія Федорівна весь час стояла перед дилемою – чому віддати перевагу – особистому життю, сім'ї чи громаді та суспільству. Постійна внутрішня боротьба відбувалася в душі Софії протягом усього життя, починаючи з раннього дитинства, і завжди вона віддавала перевагу не особистим амбіціям, бажанням, прагненням, а громадянському, патріотичному та педагогічному життю.

Прикладом такої самопожертви можна назвати відмову молодій дівчині від перспективи навчатися в консерваторії та будувати свою долю в сфері мистецтва. Прекрасно граючи на фортепіано, знаючи музичну літературу, вона мріяла про музичну творчість і майбутнє пов'язувала саме з музикою. Проте коли після смерті батька тітка запропонувала Софії йти навчатися до петербурзької консерваторії, вона відмовилася. «...У неї (тітки) були там зв'язки, а що я мала здібності, то чи не присвятила б я себе музиці. Музика... консерваторія... – самі ці слова хвилювали мене, я так любила свій фортеп'ян, опанувати ним цілком – яка спокушаюча мрія! Але кому з того користь? Чи маю я право так егоїстично будувати своє життя? А люди, чи не треба спочатку для них послужити? Сестра залишила мені самій розв'язувати це питання, і я відмовилась од блискучої

мрії... Долю свою вирішила я тоді, коли зреклась мистецтва, взялась за школу. Скільки разів пізніше я каялась в цьому рішенні, коли буденна педагогічна праця мене не задовольняла...» [10, 35].

Усе життя, у хвилини веселощів і смутку фортеп'яно залишилося вірним другом і розрадником Софії Федорівни. Навіть коли наставали важкі часи частих переїздів, коли не вистачало елементарного – харчів, дров, одягу, – гра на інструменті надавала життю змісту, допомагала, підтримувала і збирала навколо друзів та товаришів. «Правда, в мене була моя музика, якою я захоплювалася так, що грала по 5–6 годин на день, і мій вчитель німець Кує одмовився давати мені далі лекції, бо він, мовляв, нічого мене вже більше навчити не може... Я грала Шопена – вальси, балади. Мрійні ноктюрни... Переграла всі опери, які ми чули в театрі» [10, 32]. Незважаючи на втому, важку фізичну працю, різноманітні негаразди, музика в родині Русових відіграла вагомий релаксаційну роль і завжди була осердям родинного і сімейного щастя. «...Прибув і мій фортеп'ян, і от, упоравшись з господарством (в цей час сім'я жила в селі і тримала корову), я часом сідала грати, грала, забуваючи час і втому до пізньої ночі, а на другий ранок треба вставати в 5 годин. Моя музика подобалась селянам, бо я часто грала прості народні пісні, а чоловік мій співав, часом організовувався цілий хор» [10, 68].

Віддавшись літературній та педагогічній діяльності, Софія Федорівна йшла доволі тернистим шляхом, пропагуючи ідеї національного виховання. Маючи ґрунтовну наукову освіту, подвижниця української національної ідеї ґрунтовно студіювала, починаючи з дитячих літ, Руссо, Вольтера, Гете, Міллера, Байрона, Мішо, Тургенєва, Діккенса та в дорослому житті реалізовувала ряд корисних ідей.

Не завжди все було гладко. «...Сільки разів я залишала її, шукала задоволення в літературній роботі, але для цього мені не вистачало здібностей, а життя знову і знову в різних обставинах кликало мене до цієї самої „педагогіки“. Я в ній теж шукала постійно чогось мистецького, творчого, ухилившись од усякої традиційності, формалізму; все, чого я вчила, я викладала на свій лад, переводячи на практиці великі думки філософів, педагогів; чи то була географія, чи французька мова, – я всього навчала без підручників і захоплювала учнів усякого віку, і малих по дитячих садках, і дорослих на вечірніх курсах недільних шкіл. Я ненавиділа рутину, формальну дисципліну. Може, в цьому були й мої помилки, і мій успіх. Душа дітей, їх задоволення – от що чарувало мене. Коли я оповідала і бачила

усі їх ясні очі, звернені до мене, блискучі від зацікавлення і задоволення, то й я відчувала це задоволення...» [10, 36].

Життя цієї жінки було надзвичайно насиченим і непередбачуваним. Вихована в аристократичній родині, вона самостійно опанувала ряд простих професій, які приносили їй не лише моральне задоволення, але й матеріальну підтримку.

З ініціативи старшого брата студіювала римське право та інші правничі дисципліни. «...Я вставала в 6 годин... і товкла одну по одній юридичні науки» [10, 33]. Коли чоловік і сама Софія залишилися без роботи, вона вирішує «зреалізувати свої давні мрії – зректися всякого буржуазного життя, підійти ближче до села, жити так, як живуть мільйони людей, від слів, від промов перейти до правдивого життя, до праці» [10, 66].

Сім'я купує шматок землі в Борзнянському повіті на Чернігівщині й починає облаштовувати власне господарство. Незважаючи на недовір'я та неприязне ставлення селян, їхнє кепкування, подружжя, зовсім не знаючись на господарстві, намагається все робити самостійно. «Вдома я ніколи й не була на кухні, а тут я відважувалася братись за всю складну працю куховарки і господині... Я вся віддавалася новому життю – сама варила, прала, корову доїла – ох, як тяжко було вставати в 5-й годині і поратись коло тої красуні-корови, яку Олександр Олександрович купив на ярмарку...» [10, 68].

Коли була втрачена надія одержати посаду вчительки, Софія Федорівна взялася вчитись медицини, щоб вивчитись на фельдшера і все-таки провадити далі свою діяльність на хуторі. Пробувала сама лікувати, ходила до Борзни в земську лікарню дивитися на різні операції. По переїзді до Києва продовжила своє навчання для того, щоб отримати звання фельдшера. У Києві в цей час медичні знання давали у військовій фельдшерській школі, а медичних курсів для жінок

ще не було. Тому довелося завдяки власним знайомствам опанувати грані медичної науки.

Коли закінчувалася практика студентів, Софія Федорівна йшла до лікарні на Рейтарській вулиці й самостійно працювала над трупами. «Моторошно якось було під вечірній час самій працювати в високих залах анатомічного театру. Пам'ятаю, одного вечора я увійшла в свою звичайну лабораторію і побачила на столі приготований для мене ще непорушний трупик маленької дитини. Невже ж це мені треба його різати? Не стало в мене для цього мужності, – я саме тоді чекала народження своєї дитини, і я малодушно втекла від маленького небіжчика, втекла назавжди з анатомічного театру» [10, 79]. Проте С. Русова в другій половині лютого 1879 року отримала фельдшерський диплом та поїхала на свій хутір, де і почала практикувати.

Подружжя Русових виховало двох дітей – сина Юрія і дочку Любов. Батьківська турбота, душевне тепло, ніжність, дружба та взаємодопомога – ось ті риси, які характеризували внутрішній клімат у родині. Попри часті переїзди сім'ї, перебування в будинку чужих людей, постійні обшуки, велику і клопітку працю, завжди діти в родині були на першому місці, оточені ніжністю і турботою, якщо не батьків, то родичів або знайомих. У вихованні й навчанні дітей принципово важливого значення надавалося мистецтву, спершу національному, згодом і світовому.

Висновки. Вона прожила довге, тяжке і водночас щасливе життя, залишивши добру пам'ять у серцях багатьох людей. До останнього свого подиху Софія Федорівна жила турботами про дітей, онуків, і, незважаючи на поневіряння, скруту, а інколи й безвихідь, знаходила в собі сили на добре слово, слухну пораду, виважену допомогу, турботу.

Створення правдивого, наукового опису життя та діяльності цієї визначної українки важливе для глибшого розуміння її педагогічної діяльності.

Література

1. Хрестоматія з української класичної педагогіки : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / уклад. В. П. Кравець, О. І. Мешко. – К. : Грамота, 2008. – С. 123–221.
2. Ківшар Т. Недруковані матеріали автобіографії Софії Русової / Т. Ківшар // Київська старовина. – 1994. – № 1. – С. 105–108.
3. Народжені Україною : меморіальний альманах : у 2 т. – К. : Євролідж, 2002. – Т. 2. – С. 434–435.
4. Вчені України. 100 видатних імен. – К. : АртЕК, 2006. – С. 350–352.
5. Жінки України : біограф. енциклоп. сл. / уклад.: Л. Г. Андрієнко та ін. ; редколегія: М. А. Орлик (голов. ред.) та ін. – К. : Фенікс, 2001. – С. 390.
6. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884–1939 / М. Богачевська-Хомяк. – К. : Поліграфкнига, 1995. – 159 с.
7. Верстюк В. Діячі Української центральної ради : бібліограф. довід. / В. Верстюк, Т. Осташко. – К. : [б. в.], 1998. – 254 с.
8. Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України / Н. Полонська-Василенко. – Вінніпег, 1969. – 340 с.
9. Русова С. Наші визначні жінки / С. Русова. – Коломия, 1934. – 234 с.
10. Русова С. Мемуари. Щоденник / Софія Русова. – К. : Поліграфкнига, 2004. – 544 с.